

De toekomst van het verleden

Over ruimtelijke ordening en erfgoedzorg na Belvedere

Prof. dr. ir. Joks Janssen

Inaugurele rede bij de aanvaarding van het ambt van
buitengewoon hoogleraar in Ruimtelijke Planning en Cultuurhistorie
aan Wageningen University op 1 november 2012

WAGENINGEN UNIVERSITY
WAGENINGEN UR

De toekomst van het verleden

Ruimtelijke ordening en erfgoedzorg na Belvedere

Prof. dr. ir. Joks Janssen

Inaugurele rede bij de aanvaarding van het ambt van
buitengewoon hoogleraar in Ruimtelijke Planning en Cultuurhistorie
aan Wageningen University op 1 november 2012

WAGENINGEN UNIVERSITY
WAGENINGEN UR

ISBN 978-94-6173-157-9

De toekomst van het verleden

Ruimtelijke ordening en erfgoedzorg na Belvedere

Mijnheer de Rector Magnificus, Dames en Heren,

In de afgelopen decennia heeft zich een kleine revolutie voltrokken in de wijze waarop we het gebouwd en landschappelijk verleden van een nieuwe toekomst voorzien. De professionele zorg voor het behoud en de bescherming van het onroerend erfgoed is met een trefzekere beweging terechtgekomen in de dynamische baan van de ruimtelijke ordening. Sterk gestimuleerd door het innovatieprogramma Belvedere (1999-2009), is de bescherming van het cultureel erfgoed inmiddels stevig gekoppeld aan ruimtelijke opgaven en ontwikkelingen. Maar juist op het moment dat de erfgoedzorg – via nieuwe planvormen, werkwijzen en wettelijke bepalingen – volledig is geïntegreerd in de ruimtelijke ordening, wijzigen de omstandigheden en verandert het speelveld.

Het zal U niet ontgaan zijn: de ruimtelijke ordening, waar de erfgoedzorg haar pijlen op had gericht, is in een diepe crisis geraakt. De grote recessie die zich in 2008 aan-diende, trekt inmiddels diepe sporen in de wijze waarop ons land ingericht en onderhouden wordt. Niet enkel de crisis, ook het gewijzigde demografisch perspectief en een terugtrekkende rijksoverheid, veranderen het speelveld. Dat roept de vraag op naar de toekomst van het verleden. Zijn erfgoedzorg en ruimtelijke ordening in staat een overtuigend antwoord te formuleren op de nieuw ontstane situatie? Voor-dat ik op deze vraag in ga, wil ik eerst een beeld schetsen van de institutionele geschiedenis van ruimtelijke ordening en erfgoedzorg, hun wederzijdse beïnvloeding en onderlinge werkrelatie. Ik onderscheid daartoe een drietal fasen, die ik achtereenvolgens typeer met de begrippen *contrast*, *contact* en *connectie*.

De hier gepresenteerde fasering heeft geen enkele historiografische pretentie (er zijn ongetwijfeld meer genuanceerde of gedetailleerde faseringen denkbaar), ze dient slechts om een scherp beeld te ontwikkelen van de recente veranderingen in de relatie tussen ruimtelijke ordening en erfgoedzorg. De eerste fase die ik beschrijf – die van het contrast – omvat ruwweg de periode 1950-1970, en wordt gekenmerkt door een non-interventiepact tussen ruimtelijke ordening en erfgoedzorg, gebaseerd

op een maximale contrastwerking tussen verleden en heden. De tweede fase – die van het contact – omvat de periode 1970-1990 en kenmerkt zich door een voorzichtige, wederzijdse toenadering, gefaciliteerd door een groeiend cultuurhistorisch besef. De derde fase, tot slot, – die van de connectie –, omvat de periode 1990-2010 en staat in het teken van een sterke onderlinge interactie, die wordt voortgedreven door de beginselen van economisch profijt en sociaal-culturele waardecreatie.

Met de afsluiting van deze fase belanden we in het heden, dat tevens de toekomst is. Hoewel de toekomst zich lastig laat voorspellen, tekenen zich in de planologische praktijk al wel een aantal ontwikkelingen af, die van invloed zullen zijn op de huidige (werk)relatie tussen ruimtelijke ordening en erfgoedzorg. Ik zal de stelling verdedigen dat nu de maatschappelijke en economische condities waaronder een meer ontwikkelingsgerichte inzet van erfgoed is mogelijk gemaakt, fundamenteel zijn gewijzigd, de daarmee verbonden werkwijzen en uitgangspunten niet onaangepast kunnen blijven. Wanneer ruimtelijke ordening en erfgoedzorg ook in de nabije toekomst willen zorgdragen voor een zorgvuldig en duurzaam erfgoedbeheer, zullen ze zich rekenschap moeten geven van de nieuwe realiteit. In het verlengde van deze constatering zal ik tot slot betogen dat een verdergaande vermaatschappelijking van het cultureel erfgoed wenselijk en noodzakelijk is.

Contrast

Erfgoedzorg en ruimtelijke ordening, hoewel ze op het eerste oog twee verschillende werelden vertegenwoordigen, elk met hun eigen opvattingen, waardestelsels, en werkwijzen, zijn loten aan dezelfde stam. Wie de institutionele geschiedenissen van erfgoedzorg en ruimtelijke ordening bestudeert, ziet dat ze beiden een kind zijn van de industrialisatie van Nederland. De industrialisatie aan het einde van de negentiende eeuw gaat gepaard met een gevoel van crisis en onomkeerbare verandering, die we – met Richard Terdiman – kunnen omschrijven als een ‘herinneringscrisis’, refererend aan Maurice Halbwachs’ baanbrekende werk over het collectieve geheugen (Terdiman, 1993). De Industriële Revolutie leidt tot een moderne breukervaring: het verleden heeft zich definitief losgemaakt van het heden.

Hoewel het verleden een gedane zaak is, bezit ze volgens veel romantisch geïnspireerde cultuurcritici een eigenstandige, morele betekenis, die alleen al omwille van haar temporele herkomst een respectvolle plek verdient in het hedendaagse landschap (Laermans, 2004). De cultuurkritiek op de industrieel-kapitalistische productiewijze die begin twintigste eeuw ook in Nederland op gang komt, is de motor achter een reeks van particuliere initiatieven en organisaties, uiteenlopend van de Vereniging Natuurmonumenten (1905) tot de Nederlandse Oudheidkundige Bond (1899) en

de Bond Heemschut (1911), die een waar 'beschermingsoffensief' op gang brengen. De pleidooien voor een zorgvuldige omgang met het verleden vinden ook weerklank bij de pioniers van de ruimtelijke ordening. Zij mogen dan vooruitgangsendenkers zijn, gedreven door een geloof in wetenschap en rationele planning, ze zijn niet blind voor de betekenis van het monumentale in de moderne orde die ze nastreven.

Hoewel de maatschappelijke krachten tegen de rigoureuze transformatie van de Nederlandse steden en landschappen in de vooroorlogse periode toenemen, komt feitelijk pas na de Tweede Wereldoorlog een doorbraak tot stand. Die doorbraak wordt sterk gestimuleerd door de 'inschakeling' van zowel de erfgoedzorg als de ruimtelijke ordening in het nationale project van de moderne welvaartstaat. De oprichting van aparte rijksdiensten voor de gebouwde monumenten en het archeologisch bodemonderzoek in 1947, en niet te vergeten de Monumentenwet van 1961 geven de erfgoedzorg enige vaart. Net als de ruimtelijke ordening dat doet, want met de bureaucratisering en de technocratisering van de planningsmachinerie, scheurt deze vorm van overheidshandelen zich los van traditie en geschiedenis (Wagenaar, 2012). Ze komt in het teken te staan van vooruitgang en het streven naar welvaart. De door de ruimtelijke ordening gefaciliteerde bouwwoede in de steden en de ruilverkavelingsmachinerie op het platteland, verleent paradoxaal genoeg legitimiteit aan de monumentenzorg en de landschapsbescherming (Kolen et al., 2010). Het 'monumentaliseren' van historische gebouwen en cultuurlandschappen dient als compensatie voor, dan wel legitimatie van een op de toekomst gerichte planningsmachinerie. Door het als 'waardevol' bestempelde verleden binnen het afgezonderde domein van de erfgoedzorg te respecteren, kan de ruimte daarbuiten ook gemakkelijker worden gesloopt of ingrijpend aangepast.

Erfgoed, in deze 'hoogmoderne' opvatting, is een gegeven dat vooral buiten de invloedssfeer van de ruimtelijke ordening valt. Een gegeven dat samenvalt met precies datgene wat aan de ruimtelijke dynamiek wordt onttrokken; dat wat vrijstelling krijgt. Het is de temporele verduurzaming die duidelijk maakt dat een artefact uit het verleden tot erfstuk wordt. Als 'getuige van het verleden' komt het in een aparte, buitentijdse zone terecht. Door deze operatie wordt het erfgoed niet alleen gepresenteerd als onveranderlijk in de tijd, maar ook in de ruimte; een 'gefossiliseerde' categorie die door de contrastwerking met de nieuwe woonwijken en productielandschappen tevens het gebrekkige pre-industriële tijdperk symboliseert, dat door moderne planning en wetenschappelijk inzicht overwonnen is. In die zin vormt het erfgoed evenzeer een teken van vooruitgang, een noodzakelijk onderdeel van de utopie van het modernisme, die door de ruimtelijke ordening wordt nagestreefd.

Figuur 1 Schokland in de Noordoostpolder: maximaal contrast tussen voormalig eiland en modern landbouwlandschap (bron: Peter Bolhuis/Pandion)

De symbolische contrastwerking tussen verleden en heden wordt in de praktijk van de monumentenzorg ook als architectonische stijlfiguur ingezet: het idee van de breuk en de behoefte aan eigentijdse oplossingen vertaalt zich in een stortvloed aan glazen en betonnen bouwsels die tegen de te behouden monumenten worden aangeschoven. Ze voldoen aan de modernistische visie om de eigen tijd herkenbaar te houden en de historische 'bouwsubstantie' zo min mogelijk te beroeren. Op landschappelijke schaal kan Schokland als exemplarisch worden opgevoerd voor deze benaderingswijze (figuur 1). Dit voormalige veeneiland lag tot 1932 in de Zuiderzee, totdat de zeebodem in de Noordoostpolder in 1942 wordt drooggemalen en het eiland opgenomen wordt in het landschap van de nieuwe polder. Door de bij het Zuiderzeeproject betrokken ontwerpers en planners, waaronder de in Wageningen werkzame hoogleraar landschapsarchitectuur J.T.P. Bijhouwer (1898-1974), wordt doelbewust gekozen voor een maximalisering van het ruimtelijk contrast tussen eiland en polder, onder meer door accentuering ervan met beplanting. Juist door de 'oneigentijdsheid' van het eiland te benadrukken, wordt het utopische, op de toekomst gerichte karakter van de polder meer manifest.

In het spoor van de naoorlogse modernisering, die met een groeiende staatsinvloed gepaard gaat, ontwikkelt de rijksoverheid zich langzaam maar zeker van een voor-

waardenscheppende instantie voor historisch engagement in de samenleving, tot regisseur van het nationale erfgoedbeheer. Deze institutionalisering van het erfgoedbeheer legt bedoeld of onbedoeld de bijl aan de wortel van het particulier initiatief voor de bescherming van oude en waardevol geachte panden, stadsgezichten en landschappen, omdat ze gebaseerd is op een systeem van expertise met bijbehorende 'objectieve', wetenschappelijke rechtvaardiging van keuzes. Zo vereist de wet- en regelgeving voor de monumentenzorg een stelsel van criteria waarmee min of meer verifieerbaar kan worden vastgesteld of bepaalde gebouwen of ensembles voldoende historische waarden vertegenwoordigen om te worden gekenmerkt als het beschermen waard. Het primaat van deskundigheid komt te liggen bij een snel groeiende groep cultuurhistorische professionals die worden opgeleid om het erfgoed te calculeren volgens de strikte selectiecriteria van echtheid en oorspronkelijkheid.

Als gevolg van deze processen van 'verstatelijking' en 'professionalisering' raakt het erfgoed in zekere zin maatschappelijk ontheemd. Het wordt onderdeel van een regime van wetenschappelijke collectievorming, vergelijkbaar met wat in de museale sfeer al veel langer aan de gang is. Deze sterk verstatelijkte en geprofessionaliseerde vorm van monumentenzorg kenmerkt zich in algemene zin door wat Jan Kolen eens treffend heeft getypeerd als de 'cultuur van verlies' (Kolen, 2008). Haar primaire drijfveer is immers de angst om waardevolle gebouwen en landschappen (van vóór 1850) kwijt te raken. Erfgoedzorgers zijn voortdurend in de weer om te redden wat er te redden valt. Het is in de figuurlijk zin steevast 'vijf voor twaalf': oude, waardevol geachte historische panden en landschappen staan door de stedenbouwkundige en landbouwkundige 'reconstructiemachinerie' continu op het punt van verdwijnen. Het is zaak om die ene bijzondere molen, die paar fraaie houtwallen en slingerende wegen en waterlopen, of dat oude pand uit de middeleeuwen, vrij te spelen uit de ruimtelijke dynamiek, te isoleren uit de maalstroom van de moderniteit.

Niet alleen in Nederland, maar ook in de andere West-Europese landen functioneert de monumentenzorg in eerste naoorlogse decennia (1950-1970) als een in hoge mate gesloten en zelfreferentieel systeem. Ingewijde erfgoedsspecialisten bepalen wat de moeite waard is voor toekomstige generaties. De ruimtelijke ordening houdt deze situatie in stand door haar modernistische zelfopvatting, gedreven door een geloof in maak- en planbaarheid van de ruimte. In organisatorisch opzicht is sprake van een non-interventie pact: de ruimtelijke ordening mengt zich niet in de interne aangelegenheden van de monumentenzorg, en omgekeerd. Erfgoed wordt in deze fase opgevat als een zelfstandige sector, die – binnen door de ruimtelijke planning daartoe aangewezen en afgebakende zones – de ruimte krijgt om de vermeende authenticiteit van het verleden te bewaken. Dat houdt de situatie in stand dat ruimtelijk planners en erfgoedzorgers zich niet anders dan in een contrast tot het verleden én tot elkaar

kunnen verhouden. Van enige toenadering is nauwelijks sprake. Pas in de jaren zeventig van de twintigste eeuw komt hierin langzaam maar zeker verandering.

Contact

Het is de ruimtelijke ordening die, zij het aarzelend, contact zoekt met de erfgoed-zorg. Deze behoefte aan contact komt voort uit een crisis: de nationale ruimtelijke ordening stuit op de grenzen van haar technisch-rationele grondslagen. Begin jaren zeventig raakt de relatie tussen ruimtelijke ordening en het grote 'zingevingproject' van de moderne welvaartsstaat op de achtergrond. Het historisch moment waarin er sterke samenhang bestaat tussen de nationale overheid en het inrichten van het landschap door middel van woningbouw, landbouw, welvaartsvoorzieningen en infrastructuur verdampt. De evidente relatie tussen fysiek vooruitgangdenken en het ideaal van blauwdrukachtige maakbaarheid wordt ondergraven. Datzelfde geldt voor de utopische ideologie van het 'hoogmodernisme', die – zoals de Amerikaanse antropoloog James Scott (1998) overtuigend heeft beargumenteerd – dit ideaal van inhoud, richting en betekenis voorzag. De officiële status van het modernisme als ruimtelijk wereldbeeld verzwakt. Het technocratisch en wetenschappelijk karakter van het modernisme als zienswijze wordt onderuit gehaald.

De opgewekte openheid van het landschap van de jaren vijftig en zestig – gesymbo- liseerd door de uitgestrekte, onbevolkte polderruimte in West-Nederland – wordt in de jaren zeventig plotseling ervaren als beklemmende leegte. Wat eens gold als een mogelijkheid voor ongeremde modernisering wordt nu gezien als een 'cultuur- steppe'. De verlichte, modernistische idealen van eenwording en universalisme maken plaats voor een verlangen naar eigenheid en gemeenschap, naar culturele herkenbaarheid en duurzame ruimtelijke oriëntatie. Het vooruitgangdenken maakt plaats voor een besef van verloren schoonheid en Nederland verdwijnt als nationale ontwerpopgave van de tekentafel. Een warme, wollen deken van nostalgie overspoelt Nederland. Het toegenomen milieubesef, gevoed door publicaties zoals Rachel Carson's *Silent Spring* (1962) en het *Rapport van de Club van Rome* (1972) versterkt deze tendens. Historische kwaliteiten die door de nietsontziende welvaartslogica zijn verdrukt, komen opnieuw in de belangstelling. Men beeldt zich in dat het radarwerk van zinloze consumptie kan worden stilgezet door het aanmoedigen van conserve- ring, hergebruik en ecologische kringlopen.

Hoewel de ruimteclaims niet verminderen, en evenmin de aspiraties voor een inte- grale ordening van stad en land, verschuift de aandacht nu naar consolidatie van het bestaande. De meest manifeeste uitingen van deze verschuiving zijn te terug te vinden in de herijking van de planvorming voor de binnensteden en het buitengebied. In de binnensteden krijgen kleinschaligheid, woonfuncties en een zo gering mogelijke ver-

storing van de bestaande sociale, architectonische en stedenbouwkundige structuur, weer prioriteit boven de economische functie en bereikbaarheid van de stad en daarmee gepaard gaande sanering. De herleving van de kleinschaligheid gaat tevens gepaard met argwaan tegen deskundigen en tegen objectieve wetenschap, zoals de planologie met haar technische, instrumentele en procedurele opvattingen. Door de omslag van een technocratisch georiënteerde ruimtelijke ordening naar een meer gedemocratiseerd, sociocratisch proces, wordt de inbreng van andere sectoren in de planvorming mogelijk gemaakt. Zo wordt de monumentenzorg door de ruimtelijke ordening ingeschakeld om onder de sterk gewijzigde maatschappelijke condities een meer op de historische maat van de binnenstad afgestemde aanpak van de woningbouwopgave te realiseren.

Het conserveren van waardevolle, historische panden vormt de opstap naar een zich langzaam verbreidend stadsherstel. Het is door deze operatie dat de kiemen worden gelegd van wat vandaag als 'gebiedsgerichte erfgoedzorg' wordt aangeduid. Door de positionering van de monumentenzorg in de context van de stadsvernieuwing en de daarop volgende ronde van stedelijke vernieuwing, neemt de gevoeligheid onder erfgoedprofessionals voor de samenhang en omgeving van beschermde objecten toe. De oude steden worden niet langer begrepen als kunstvoorwerpen met een voornamelijk antiquarische waarde, maar als omgevingen met een historisch bepaalde vorm, structuur en samenhang. Naast de objectwaarde van cultureel erfgoed, die in de eerste naoorlogse decennia voorop stond, worden zodoende ook samenhang en ruimtelijke kwaliteit een factor van belang in de ruimtelijke planvorming. De omgeving waarin het erfgoed zich bevindt gaat een belangrijker rol spelen.

In het buitengebied vindt een soortgelijke herijking van het ruimtelijk proces plaats. De kritiek op de autoritaire houding van de Cultuurtechnische Dienst en het (economisch) nut van de grootscheepse landschappelijke transformaties resulteert in een versterking van het sectorale belang van het natuur- en landschapsbehoud (Janssen, 2009). Het eenzijdige productieve karakter van de landbouwkundige cultuursteppe wordt verrijkt met recreatie, natuur en beleving. Men poogt met nieuwe plannen zo goed mogelijk aan te sluiten op het bestaande landschap, dat met behulp van uitgebreide historisch-geografische studies naar de 'morfogenese' wordt geanalyseerd en gekarteerd. Dit maakt het mogelijk de als waardevol getypeerde objecten en structuren te verweven met nieuwe ontwikkelingen, zoals onder meer tot uitdrukking komt in het landschapsplan voor de ruilverkaveling van de Drentse Aa (figuur 2). Dit plan, van de hand van landschapsarchitect Harry De Vroome (1921-2001), is exemplarisch voor de moderne stilering van het oude cultuurlandschap, die in deze periode wordt nagestreefd. Hier niet zoals in Schokland de maximalisatie van het contrast tussen verleden en heden, maar het zorgvuldig inbedden van oude structuren in het nieuwe landschapsbeeld.

Figuur 2 Esdorpenlandschap van de Drentse Aa: behoedzame reconstructie van het oude cultuurlandschap (bron: Peter Bolhuis/Pandion)

Het hernieuwde contact tussen ruimtelijke ordening en erfgoedzorg, dat in de loop van de jaren zeventig tot stand komt, wordt dus ingegeven door een radicale kanteling van het maatschappelijk perspectief op vooruitgang. Het beeld ontstaat dat Nederland af is; dat het groeikernenbeleid en de ruilverkavelingsoperatie kunnen worden afgebouwd om meer te investeren in bestaand stedelijk en landelijk gebied. De stagnerende economie versterkt dit beeld. De zorg om de ruimtelijke samenhang van stad en platteland, die als antwoord en correctie op het doorgeschoten naoorlogse moderniseringsstreven opduikt, zit echter verankerd in een – achteraf bezien – verengde probleemstelling. Die blijft gemodelleerd op wat bestaat, op de gevaren en tekorten van het moment. Men gaat er vanuit dat de stedelijke en landbouwkundige ontwikkelingen kunnen worden beheerst op basis van vrijwilligheid en inspraak, en dat een regulerende ruimtelijke ordening volstaat om de druk van de maatschappelijke vernieuwing tot een aanvaardbaar niveau te reduceren, waardoor de erfgoedzorg letterlijk en figuurlijk meer ruimte krijgt om het verleden te behouden.

Om de charme van het historische stratenpatroon in de binnensteden of de historisch-landschappelijke structuren in het buitengebied te behouden wordt gepoogd de dynamiek van economie, verkeer en landbouw tot een minimum te reduceren. Om de kleinschaligheid van de historische bebouwing en de historische landschaps-

elementen in stand te houden worden functies die niet kunnen worden ingepast, zoveel mogelijk geweerd. In feite is de planvorming voor stad en landschap niet gericht op het maken van iets nieuws, maar op het maken van een betere versie van wat er al is. Deze benaderingswijze – die in veel binnenstedelijke structuurplannen en landinrichtingsplannen uit de jaren zeventig en tachtig is terug te vinden – heeft haar verdienste, in de zin dat ze de aandacht vestigt op de waarde van het historische stedelijk en landschappelijk decor, maar stuit uiteindelijk op de grenzen van het bestaande.

De toenadering tussen ruimtelijke ordening en erfgoedzorg resulteert in deze fase tot een schaalvergroting in het denken over en de omgang met historische objecten en structuren. Erfgoed groeit uit tot een zelfstandige factor in de ruimtelijke ontwikkeling van gebieden. Verleden en toekomst worden niet langer als gescheiden en onoverbrugbare werelden gezien. Stad en landschap worden begrepen als resultante van een voortdurende transformatie, die het mogelijk maakt om via nieuwe plannen en ontwerpen de structurele kenmerken van het oude te benadrukken. Desondanks blijft de omgang met het erfgoed in hoge mate gebaseerd op de modernistische notie van een min of meer statisch geheel van fysieke objecten en structuren dat voor al te sterke veranderingen moet worden behoed. Grootschalige structuurveranderingen en investeringen vallen als vanzelf buiten dit perspectief. Nieuwe ontwikkelingen moeten zich nestelen in bestaande structuren, zonder deze van binnenuit uit te hollen.

Connectie

Het is achteraf bezien niet zo vreemd dat de conserveringsstrategie in zowel het stedelijk als landelijk gebied in de late jaren tachtig zijn uiterste houdbaarheidsdatum overschrijdt. In de steden raakt door de eenzijdige concentratie op de verbetering van het woon- en leefmilieu de economische basis uitgehold. De meeste economische functies worden in het perspectief van de stadsvernieuwing immers als een bedreiging van het stedelijk leven gezien. Door de de-industrialisatie van de stedelijke economie in de jaren zeventig verliezen veel grote steden banen en met de suburbanisatie trekken de meer kapitaalkrachtige bewoners naar omliggende, landelijke gemeenten. Daarmee verliest ook de monumentenzorg aan draagkracht voor herstel van oude panden en stadsgezichten. En in het buitengebied zorgt de ene na de andere landbouwkundige vernieuwing ervoor dat de eens zo sterke historische beelden van de pre-industriële streeklandschappen, ondanks de vele pogingen tot beeldherstel, definitief als zand tussen de vingers wegglijpen.

Voortbouwend op de aangehaalde banden tussen ruimtelijke ordening en erfgoedzorg, ontwikkelt zich in de loop van de jaren negentig een geheel nieuwe omgang

met het verleden, gebaseerd op een operationeel concept van erfgoed. Een concept, dat het verleden ziet in de functie van haar sociale, culturele en economische bijdrage aan de toekomst. Er ontstaat een nieuwe verbinding tussen ruimtelijke ordening en erfgoedzorg, waarbij het non-interventiebeginsel uit de eerste naoorlogse decennia naar de achtergrond verdwijnt. De totstandkoming van de nieuwe werkverhouding tussen ruimtelijke ordening en erfgoedzorg, wordt in belangrijke mate beïnvloed door externe, sociaal-economische structuurveranderingen en daarmee gepaard gaande wijzigingen in de ruimtelijk-economische politiek van met name steden en regio's. Belangrijke factor vormt de overgang van een industriële naar een postindustriële diensteneconomie die zich reeds in de jaren zeventig aankondigt, maar in de jaren negentig momentum krijgt door een nieuwe fase van globalisering; een proces dat op haar beurt weer wordt voortgedreven door de ICT-revolutie en de liberalisering van de wereldhandel.

De zich nieuw ontwikkelende mondiale orde zorgt ervoor dat steden en regio's in directe concurrentie met elkaar komen. In de loop van de jaren negentig raken steeds meer regionale en lokale overheden betrokken in een opgeschaalde én verdichte concurrentie om economisch kapitaal en koopkracht. In deze internationale concurrentiestrijd speelt – zoals de Spaanse socioloog Manuel Castells (1997) overtuigend heeft beargumenteerd – de identiteitskwestie een cruciale rol. In het verlengde van zijn observaties, realiseren meer en meer stedelijke bestuurders zich dat dat de stad aantrekkelijk en onderscheidend moet worden gemaakt voor een nieuwe diensteneconomie, met bijbehorende klasse van hoger opgeleiden, en haar positie moet versterken ten opzichte van een breder ommeland. Daartoe moet een nieuw cultureel vocabulaire en een nieuw cultureel domein worden aangesproken (Mommaas, 2004). Het hergebruik van historische gebouwen en landschappen vormt één van de strategieën om de toegenomen behoefte aan nieuwe bronnen van identificatie en onderscheiding te accomoderen. Al snel blijkt dat cultureel erfgoed niet alleen een waardevolle bron is voor lokale en/of regionale onderscheiding en identificatie, maar ook een katalysator voor stedelijke en regionale revitalisering.

Onder invloed van Amerikaanse voorbeelden komt eind jaren tachtig ook in veel Europese steden en regio's een regeneratie- of revitaliseringspolitiek op gang, gericht op een versterking van het leef- en vestigingsklimaat (Roberts, 2000). In deze politiek speelt de culturele dimensie van de ruimte, de dimensie van aantrekkelijkheid én historiciteit een cruciale rol. Niet voor niets worden *lieux de mémoire*, monumenten en andere vormen van cultureel erfgoed door stedelijke en regionale overheden steeds vaker benut voor het revitaliseren van landschappen en stedelijke ruimten. Vaak gaat het om fabrieksgebouwen met grote volumes of om uitgestrekte industrielandscappen, zoals in het Duitse Ruhrgebied en in de Noord-Engelse industriesteden, die in

de loop van de jaren zeventig en tachtig hun industriële functie hebben verloren (Kolen et al., 2010). Waar deze industriële artefacten tot ver in de jaren tachtig nog op grote schaal worden gesloopt, verschuift vijftien a twintig jaar na de de-industrialisatie de communis opinio van onverschilligheid in waardering. De leegstaande fabrieken en haventerreinen, die door de babyboomers worden 'herontdekt', kunnen alleen voortbestaan door herontwikkeling van de terreinen voor nieuwe activiteiten, zoals in de sfeer van het opkomende cultureel toerisme en nieuwe vormen van culturele bedrijvigheid. De daarmee samenhangende proliferatie van nieuwe beleidsconcepten, zoals die van de 'creatieve stad', spelen slim in op de groeiende behoefte aan 'verwaarding' van deze industriële artefacten (Van Dommelen et al., 2008).

Het strategisch belang van cultureel erfgoed moet in dit verband dus vooral begrepen worden vanuit de bredere vliegwielfunctie die ze heeft voor de duurzame ontwikkeling van stad en regio in de nieuwe economie. Er is, kortom, sprake van een aparte stimulans vanuit de stedelijke -, en later ook regionale overheid om te komen tot een herpositionering van het eigen culturele profiel, voorbij een eerder vertoog van functionaliteit en moderniteit. Naast de sociale en culturele overheidsaandacht voor het cultureel erfgoed, zoals die zich in de eerste naoorlogse decennia institutionaliseert, doemt nu een economische en stedenbouwkundige op; naast een vertoog van subsidies en bescherming, ontwikkelt zich een vertoog van investering en ontwikkeling. Hoewel beide vertogen in eerste aanvang nog in gescheiden beleidscircuits worden opgepakt en uitgewerkt, raken ze in de loop van de jaren negentig met elkaar vervlochten. Cultuur en economie worden in elkaars verlengde gepositioneerd (Kloosterman & Van der Werff, 2009). Ook het cultuurbeleid, dat traditioneel bestaat uit erfgoedbeleid enerzijds en kunstenbeleid anderzijds, wordt geïncorporeerd in een bredere ruimtelijk-economische politiek, gericht op het aantrekkelijk maken van plaatsen voor potentiële bewoners, werknemers, bedrijven en toeristen.

Zoals aangegeven zijn de vroegste en meest vernieuwende voorbeelden van een ontwikkelingsgerichte inzet van cultureel erfgoed in de ons omringende landen te vinden. Nederland blijft aanvankelijk achter. Dat heeft te maken met de Nederlandse traditie van ruimtelijke planning als afstemming van overheidsbeleid en als toelatingsplanologie. Deze traditie werkt als een rem op de introductie van de nieuwe aanpak. In de jaren negentig kantelt echter het perspectief voor zowel de ruimtelijke ordening als de erfgoedzorg, waardoor ook in Nederland een meer ontwikkelingsgerichte inzet van erfgoed in ruimtelijke planvorming mogelijk wordt gemaakt. Allereerst krijgt de markt in deze periode een belangrijkere rol in de (nationale) ruimtelijke ordening, onder meer door de introductie van publiek-private samenwerkingsconstructies, privatisering van corporaties en meer in het algemeen door de

introductie van een ontwikkelingsgericht ruimtelijk beleid. Deze omslag in beleid – die haar feitelijke basis vindt in de Vierde Nota (1988) – creëert ruimte voor een meer actieve, op de ontwikkeling van ruimtelijke kwaliteiten gerichte planvorming, onder meer door een directere koppeling tussen planvorming en investering. Ten tweede groeit in de erfgoedsector het besef dat men zich actief moet engageren met de ruimtelijke ordening. Dat besef wordt ingegeven door de groeiende complexiteit van de behoudsopgave, die het gevolg is van het uitdijende bestand van (rijks)monumenten, de steeds jongere objecten die worden voorgedragen voor bescherming en het feit dat ook de naoorlogse periode binnen het bereik van de monumentenzorg komt. De periode waaruit de grote uitbreidingswijken en productielandschappen dateren, waarvan het monumentale belang eerder in de stedenbouwkundige en landschappelijke structuren dan in de objecten zelf schuilt. Bescherming van dergelijke grootschalige structuren kan alleen plaatsvinden door het vinden van nieuwe bestemmingen. Dit maakt dat het economisch gebruik ervan de discussies steeds meer gaat domineren.

In de nota Belvedere (1999) – die de feitelijke bestuurlijke katalysator, het politieke vliegwiel, achter de herpositionering van de Nederlandse erfgoedsector vormt – komen beide, hiervoor genoemde ontwikkelingen samen. De nota dankt haar ontstaan aan de synergie van twee samenhangende ambities uit de nadagen van de Paarse politiek (1994-2002). Allereerst is dat de grootschalige herschikking van de Nederlandse topografie, met als spraakmakende onderdelen de aanleg van nieuwe, internationale rail-infrastructuur (Betuweroute, HSL), een omvangrijk woningbouwprogramma (bekend geworden als Vinex) en de herinrichting van de milieubelaste zandgronden. Deze grootschalige reconstructie, die mede wordt ingegeven door de snelle economische groei die het land doormaakt, wordt via het spoor van de nationale ruimtelijke ordening opgepakt en uitgevoerd. Hierbij gaat een liberale oriëntatie op de markt samen met een sociaal-democratisch geloof in nationale planvorming. Het tweede spoor is de cultuurpolitieke ambitie om kunst en cultuur – zowel die in de musea, onder de grond (archeologie) als in het open veld (monumenten) – op een toegankelijker en aantrekkelijker manier in beeld te brengen bij het bredere publiek. Deze ambitie wordt uitgewerkt in een nationaal architectuur- en cultuurbeleid (Schoorl, 2005).

Ruimtelijke ordening, erfgoedbeleid en architectuurbeleid schragen het fundament van de nieuwe nota, die van meet af aan staat voor twee zaken: enerzijds het versterken van de tijdige inbreng van de cultuurhistorische en ontwerpende disciplines bij ruimtelijke opgaven en, vervolgens, het aankweken van een meer toekomstgerichte visie op het gebouwd en landschappelijk erfgoed. Belvedere proclameert een nieuwe toekomst voor de erfgoedzorg, die het mogelijk maakt haar onderdeel te laten zijn

van eigentijdse ruimtelijke processen. De nota bevatte een scala aan nieuwe – niet zelden onderling tegenstrijdige – opvattingen over erfgoed en uitgangspunten voor de verzoening van oude en nieuwe waarden in de ruimtelijke ordening. Het tot dan toe gangbare, dominante paradigma van de erfgoedzorg – namelijk dat erfgoed bestaat uit een min of meer statisch geheel van fysieke objecten, die in essentie in een onveranderde vorm zijn overgeleverd – wordt ter discussie gesteld. Belvedere betoogt dat dat zo'n fossiel erfgoed in feite niet bestaat, dat het in elk geval niet wenselijk is en dat het steeds vaker nodig is ons erfgoed op een verantwoorde manier aan te passen, zodat het verleden levensvatbaar blijft.

Figuur 3 Stelling van Amsterdam: verbinding van historische structuur met hedendaagse opgaven als waterberging en recreatie (bron: Peter Bolhuis/Pandion)

Het voert te ver om uitgebreid stil te staan bij de precieze effecten van het Belvederebeleid en, meer nog, de Belvedereprojecten die zijn gesubsidieerd in het kader van de regeling projectsubsidies Belvedere. In een recent artikel dat ik samen met mijn collega's uit het Netwerk Erfgoed en Ruimte heb gepubliceerd, gaan we daar dieper op in (Janssen et al., 2012). Hier volstaat de constatering dat Belvedere heeft gezorgd voor een 'ontkokering' van de erfgoedsector. Er is een zoektocht in gang gezet naar nieuwe, meer productieve verbindingen tussen erfgoed en natuurbeheer, erfgoed en waterbeheer, erfgoed en vastgoedontwikkeling, erfgoed en recreatie. Het zoeken naar positieve interactie-effecten tussen erfgoed en andere ruimtelijke sectoren op

de hogere schaalniveau's van stad en regio, kenmerkt de ruimtelijke planvorming in deze fase, zoals onder meer blijkt uit het exemplarische plan van H+N+S landschapsarchitecten voor de Stelling van Amsterdam (figuur 3). Om het voortbestaan van deze historische structuur in een sterk verstedelijkte context te garanderen, is actief de verbinding gezocht met hedendaagse ruimtelijke opgaven als waterberging en recreatie. De nadruk ligt niet in de eerste plaats op de bescherming van afzonderlijke objecten, maar op de Stelling als landschappelijke structuur en als waterbouwkundig systeem. Dat systeem krijgt een eigentijdse interpretatie, aangepast aan de wensen en eisen van een metropoolregio in wording. Hier niet, zoals in de Drentse Aa, een voorzichtige inbedding van het nieuwe in het oude, maar de inzet van erfgoed als katalysator voor een bredere herontwikkeling van het stedelijk ommeland.

Voortbouwend op de ervaringen en inzichten uit de jaren zeventig, ontstaat op het breukvlak van de eenentwintigste eeuw dus niet alleen een gebiedsgerichte, maar ook een ontwikkelingsgerichte vorm van erfgoedzorg. De in de erfgoedzorg tot dan toe dominante principes van collectievorming, waardestelling en consolidatie, worden aangevuld met meer dynamisch georiënteerde begrippen, zoals waardevermeerdering, dynamisering en contextualisering. De introductie van deze begrippen in het vertoog over erfgoed vergroten de ruimte voor ontwerpers, planners en burgers om zich actief met het behoud en de ontwikkeling van het verleden te bemoeien. Erfgoed wordt niet langer opgevat als een voorraad die voortdurend bedreigd en steeds kleiner wordt, maar als een bestand dat voortdurend opnieuw wordt gedefinieerd. Zowel door de ontkokering van de erfgoedsector, als door de modernisering van het ruimtelijk beleid, wordt erfgoed niet langer gezien als een hindermacht en rem op ruimtelijke transformaties, maar steeds vaker als een richtinggevende vector voor de totstandkoming van allerlei nieuwe culturele, ruimtelijke en economische ontwikkelingen in stad en landschap. De 'cultuur van verlies' lijkt daarmee definitief vervuuld voor 'cultuur van profijt', die maatschappelijk gezien een veel bredere en meer offensieve benadering van ruimtelijke, economische en culturele vraagstukken met zich meebrengt (Kolen et al., 2010).

Na Belvedere

Met de afronding van deze fase zijn we aanbeland in het heden. Dat roept de vraag op: hoe nu verder? Voordat ik op deze vraag in ga, wil ik eerst een opmerking maken over de wijze waarop de hier gepresenteerde fasering moet worden geïnterpreteerd. In de fasering is een opeenvolging te zien in wijzen waarop de geïnstitutionaliseerde praktijken van ruimtelijke ordening en erfgoedzorg zich tot elkaar verhouden én tot het verleden (tabel 1). In institutioneel opzicht zien we in de omgang met het verleden een verschuiving optreden van particulier initiatief (vermaatschappelijking) naar overheidsbemoeienis (verstatelijking) en naar economische marktwerking

(vermarkting). In inhoudelijk opzicht is een verschuiving waarneembaar van logisch-positivisme, resulterend in een wetenschappelijk geobjectiveerde waardering, selectie en omgang met erfgoed, naar sociaal-constructivisme, waarbij ruimte is voor emotie en betrokkenheid, andere culturele perspectieven, vormen van toe-eigening en waardering, herontwikkeling en aanpassing. Erfgoed wordt niet langer gezien als objectief wetenschappelijk gegeven, maar als product van maatschappelijke discussie en betrokkenheid. De afgelopen decennia is het relatief gesloten systeem van professionele waardstelling en materiële fixatie langzaam maar zeker opengebroken. Het behouden van onroerend erfgoed heeft met Belvedere een alternatieve strategie aangereikt gekregen. Een strategie die er op is gericht het erfgoed juist niet te musealiseren maar in maatschappelijke, functionele en economische roulatie te houden, dan wel het eerder monumentaal verklaarde erfgoed te ‘revitaliseren’.

Tabel 1. De wederzijdse beïnvloeding van ruimtelijke ordening en erfgoedzorg

	Contrast	Contact	Connectie
Periode	1950-1970	1970-1990	1990-2010
Focus erfgoedzorg	Objectgericht	Gebiedsgericht	Ontwikkelingsgericht
Erfgoed in RO	Isolatie	Inbedding	Integratie
Erfgoed als	Sector	Factor	Vector
Regime	Musealiseren	Conserveren	Herontwikkelen

Zowel het historische verloop van particulier initiatief naar verstatelijking en vervolgens – meer recent – naar vermarkting, als de inhoudelijke verschuiving van positivisme naar constructivisme, van musealiseren naar herontwikkelen, heeft geleid tot verschillende coördinatiemechanismen in de omgang met het verleden. Deze heb ik achtereenvolgens aangeduid als *contrast*, *contact* en *connectie*. Hoewel de presentatie wellicht anders suggereert, gaat het hier niet zozeer om radicale opeenvolgingen van verschillende coördinatiemechanismen, maar eerder om verschuivingen in het relatieve belang van verschillende mechanismen en logica’s in de omgang met het verleden, die in de praktijk van vandaag vaak nog naast elkaar voorkomen.

Dan kom ik nu terug op de bewering die ik in mijn inleiding deed, namelijk dat de huidige verbinding tussen ruimtelijke ordening en erfgoedzorg op een aantal punten zal moeten worden herzien. Die bewering wordt ingegeven door de crisis waarin de ruimtelijke ordening verkeert. De afronding van tien jaar Belvederebeleid in 2009 viel samen met de wereldwijde bankencrisis, waarvan de financieel-economische gevolgen nog lang hun sporen zullen trekken in de Nederlandse ruimtelijke orde-

ning. Economische groei is niet langer vanzelfsprekend. Gebieds- en vastgoedontwikkeling bevinden zich in een diep dal. Door diverse deskundigen wordt zelfs de vraag gesteld of de Nederlandse ruimtelijke ordening zichzelf in de toekomst nog wel kan blijven financieren. De economische crisis heeft op hardhandige wijze het wankele bouwwerk van een op hol geslagen ruimtelijke-ontwikkelingspraktijk laten imploderen. De hegemonie van de marktsector is plotsklaps tot een einde gekomen.

Het groeidenken, zo dominant in de Nederlandse ruimtelijke ordening van de twintigste eeuw, is aan herijking toe als gevolg van een vergrijzende en krimpende bevolking. Delen van Nederland krijgen binnen afzienbare tijd te maken met demografische krimp, die niet zelden gepaard zal gaan met economische en maatschappelijke stagnatie: een neerwaartse spiraal van werkloosheid, waardevermindering en leegloop. Waar ons volledige ruimtelijke ordeningsapparaat vanaf de Wederopbouw exclusief gericht is geweest op het accommoderen van groei, van (beroeps) bevolking, economie en welvaart, breekt nu een nieuwe verstedelijkingsfase aan, waarbij niet alleen de verschillen tussen krimp- en groeiregio's sterk zullen toenemen, tussen stad en platteland, maar ook de focus verschuift van uitbreiding en expansie naar transformatie van de bestaande stad en het historisch landschap. In dat kader is de opdracht er eerder een van verantwoordelijk beheer, liefdevol onderhoud, vakkundige reparatie en slimme aanpassingen, dan van grootschalige en planmatige sloop en (ver)nieuwbouw. Meer dan in de twintigste eeuw het geval was, zullen we de komende decennia geconfronteerd worden met de uitdaging bestaande gebouwen en gebieden nieuw leven in te blazen.

Tot slot: de crisis heeft de reeds in gang zijnde 'omvorming' van het nationaal ruimtelijk beleid verder 'op scherp' gezet. Waar Belvedere nog voortkwam uit een situatie waarin de nationale overheid een actieve rol opeiste in het debat over de inrichting van de Nederlandse ruimte, zijn recent forse stappen gezet in de richting van een verdere decentralisatie van taken van de rijksoverheid op het terrein van zowel de ruimtelijke ordening als de erfgoedzorg. De terugtrekkende beweging van de nationale overheid, die met de Nota Ruimte (2004) is ingezet, en de daarop volgende opheffing (in het najaar 2010) van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, wordt door sommigen begrepen als een 'rechtse' afrekening met een 'links' beleidsterrein, door anderen als het finale sluitstuk van een al langer lopende 'omvorming' van het ruimtelijk beleid. Hoe het ook zij, van rijksbemoedienissen met ruimtelijke ordening en erfgoedzorg is steeds minder sprake. De recente Visie Erfgoed en Ruimte (OC&W, 2012) geeft eveneens nog slechts enkele thema's waarin de rijksoverheid een (beperkte, veelal faciliterende) taak voor zichzelf ziet weggelegd.

Het mag duidelijk zijn: het post-Belvedere tijdperk, waarin het cultuurplanologisch gedachtegoed en instrumentarium moet indalen in de reguliere praktijk van de ruimtelijke ordening, vangt aan in een sterk veranderde maatschappelijke en bestuurlijke context (Bosma, 2008). De uitzonderlijke maatschappelijke, economische en institutionele condities waaronder een meer ontwikkelingsgerichte inzet van erfgoed in ruimtelijke opgaven en ontwikkelingen de afgelopen twee decennia is gegroeid, maken het onmogelijk het daarmee samenhangende gedachtegoed en instrumentarium in de komende periode onaangepast te laten. De huidige *connectie* tussen ruimtelijke ordening en erfgoedzorg is gestoeld op een aantal uitgangspunten, die onvoldoende aansluiten op de nieuwe realiteit. Ik wil de twee belangrijkste kort toelichten, en aangeven waarom ik denk dat ze moeten worden heroverwogen in het licht van de hiervoor aangestipte ontwikkelingen.

Duurzame waardeontwikkeling

Het eerste uitgangspunt is dat de herontwikkeling of het hergebruik van cultureel erfgoed in ruimtelijke ontwikkelingen resulteert in economische waardevermeerdering. Met andere woorden: erfgoed als waardevermeerderaar. Niet dat erfgoed nu direct financiële revenuen oplevert. Integendeel, de transformatie van erfgoed gaat, vanwege achterstallig onderhoud, noodzakelijke milieusaneringen, restauraties en aanpassingen aan het nieuwe gebruik, vaak gepaard met hoge kosten, die niet direct kunnen worden gedekt door de inkomsten die voortkomen uit het nieuwe gebruik. Waar ik op doel zijn zogenaamde maatschappelijke baten in de vorm van een toegevoegde waarde die het erfgoedobject vertegenwoordigt voor de directe omgeving: de positieve gevolgen van het hergebruik van erfgoed resulteren in deze opvatting in waardevermeerdering voor het omliggend gebied. De centrale these van veel ruimtelijke ontwikkelingen uit de afgelopen twee decennia waarin erfgoed een rol speelde, was, dat het erfgoed vanwege het symbolisch of cultureel kapitaal dat het vertegenwoordigt de aantrekkelijkheid en attractiviteit van een locatie of gebied versterkt en daarmee, indirect, de waarde ervan voor toeristen, bewoners of kenniswerkers verhoogt.

De these van cultureel erfgoed als 'attractiefactor' vinden we zowel terug in de projecten waarbij industrieel erfgoed wordt herontwikkeld in verband met de creatieve industrie, als bij de inzet van bijvoorbeeld militair, religieus of landschapelijk erfgoed voor het cultureel toerisme. Het via erfgoedprojecten vergroten van de aantrekkingskracht van gebieden voor de door Richard Florida zo bewierookte 'creatieve klasse' of de (internationale) steden-, of cultuurtoerist is een gangbare strategie geworden in de hedendaagse culturele planologie die steden en regio's bedrijven. Deze strategie is mede mogelijk gemaakt door de eerder geschetste omslag van ruimtelijke ordening naar gebiedsontwikkeling, onder meer in het kader van de

Vinex-operatie, waardoor het economisch potentieel van ruimtelijke ontwikkelingen sterk is vergroot. Via langjarige, complexe PPS-constructies, rood-voor-groen financieringsconstructies en projectenvolven kan waardecreatie voor complete gebieden plaatsvinden, zo luidt de gangbare theorie over gebiedsontwikkeling, of het nu gaat om binnenstedelijke locaties of plekken in het buitengebied (Van Luin et al., 2009).

Veel van de gebiedsontwikkelingen uit de afgelopen periode zijn mogelijk gemaakt door een verdienmodel, dat gestoeld was op een groeiende vraag naar (commercieel) vastgoed en stijgende prijzen. Met de ingecalculerde opbrengsten uit nieuwe functies en programma's, zoals wonen, werken en leisure, kon de herontwikkeling van erfgoed worden gefinancierd. Het tekort in de exploitatie – vaak aangeduid als 'onrendabele top' – werd bijgepast door meeropbrengsten uit andere 'winstmakers' en – indien nodig – door overheidssubsidies. Een dergelijke formule, met bijbehorend fiscaal regime, werkt goed in tijden van economische voorspoed. Dan is voldoende publiek én privaat geld beschikbaar om de ambities te realiseren. Anders is het bij economische tegenwind, in een economische recessie waarvan het eind nog niet in zicht is, en bij een situatie van vraaguitval op zowel de korte als de lange termijn. Het wegvallen van de traditionele programmatische motoren maken de haalbaarheid van gebiedsontwikkelingen in de huidige tijd bijzonder lastig. Gebiedsontwikkelingen vallen stil en 'rode' motoren haperen, waardoor ook investeringen in de herontwikkeling van erfgoed achterwege blijven. Daarnaast valt te verwachten dat de bereidheid bij overheden om voor de exploitatietekorten op te draaien zal afnemen.

Meer dan voorheen zal de herbestemming en herontwikkeling van cultureel erfgoed tegen economische grenzen aanlopen. Zowel de crisis als een overtrokken planoptimisme werpen hun schaduw in dit opzicht vooruit. Daar komt nog bij dat het aanbod aan cultureel erfgoed de komende periode sterk zal worden vergroot, door een nieuwe generatie van 'erfgoederen', die vrijkomen als gevolg van functieverlies. Zowel voor de planologische praktijk als de wetenschap levert dit vraagstuk nieuwe uitdagingen op. Hoe kan de schaarser wordende ruimtevrage worden verbonden met de instandhouding van erfgoed? Een vraag die met name voor krimpregio's urgent is, omdat kwalitatief functieverlies ten gevolge van maatschappelijke veranderingen, nog eens wordt versterkt door een snel afnemende (financiële) draagkracht voor gebruik en behoud (figuur 4). Is er in dergelijke regio's voldoende programma voor herbestemming en hoe moeten de programmatische verschuivingen – van krimpgebieden naar stedelijke groeiregio's – worden beoordeeld? Is restauratie met het accent op beeldherstel of materiaal conservering onder de nieuwe omstandigheden nog wel een goed kompas om erfgoed een tweede leven te geven? Moeten we niet – zoals Auke van der Woud (1996) ooit opperde – 'de kunst van het niets doen' leren beoefenen?

Figuur 4 DRU fabriekscampus in Ulft: voorbeeld van instandhouding van erfgoed in een krimpregio (bron: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)

Ruimtelijk planners en erfgoedzorgers zullen op zoek moeten gaan naar alternatieve methoden om de specifieke kwaliteiten van het cultureel erfgoed te verbinden met nieuwe economische kansen, naar nieuwe vormen van 'matchmaking' tussen erfgoed en economie, voorbij de programmatische overdaad. De wetenschap kan daarbij helpen door meer inzicht te verkrijgen in de herontwikkelingspotentie van cultureel erfgoed in relatie tot de regionaal economische kwaliteit. Die economische kwaliteit is – zeker in tijden van verscherpte regionale differentiatie – mede bepalend voor de aard en richting van erfgoedontwikkeling. De regionale economische kwaliteit en daarmee geïmpliceerde afhankelijkheid bepaalt als het ware het speelveld waarbinnen keuzen voor herbestemming en herontwikkeling mogelijk worden. De ontwikkelingsrichting en mogelijkheden voor de toekomst liggen immers niet geheel open, zowel niet voor het cultureel erfgoed – dat door de materiële karakteristieken kansen biedt maar ook beperkingen oplegt voor nieuw gebruik – als voor de regionale economie, die mede wordt bepaald door keuzes en veranderingen in het verleden. Juist op het snijvlak van erfgoed en regionale economie ontvouwt zich een interessant, nieuw onderzoeksterrein, waarbij inzicht kan worden verkregen in haalbare erfgoed-marktcombinaties en meer duurzame vormen van waardeontwikkeling (Mommaas & Janssen, 2008).

Burgerbetrokkenheid

Een tweede uitgangspunt waarop de huidige verbinding tussen ruimtelijke ordening en erfgoedzorg is gestoeld, betreft de idee dat benutting van erfgoed bijdraagt aan sociaal-culturele waardecreatie. Met andere woorden: erfgoed als sociaal bindmiddel. Aanhakend bij het ruimtelijk vertoog over gedeelde ontwikkelingsperspectieven, het organiseren van betrokkenheid, co-productie van beleid en stakeholderparticipatie zijn veel erfgoedprojecten uit het afgelopen decennium vormgegeven met de expliciete bedoeling verschillende sociale groepen te mobiliseren en vervolgens te integreren. Erfgoed met andere woorden als strategisch instrument voor coalitie- en gemeenschapsvorming in tijden van 'vloeibare moderniteit' om met de socioloog Zygmunt Bauman (2000) te spreken. Deze notie gaat voorbij aan het feit dat herontwikkeling van erfgoed per definitie gericht is op uiteenlopende en veelal onderling tegenstrijdige doeleinden, belangen en waarden. Erfgoedontwikkeling, met andere woorden, draagt een belangrijke normatief en cultuurpolitiek moment in zich (Van der Zande, 2009).

In het door neoliberalisme gedepolitiseerde debat over de inrichting van Nederland is de cultuurpolitieke dimensie van erfgoed de afgelopen periode grotendeels buiten beeld gebleven. De relatieve onzichtbaarheid ervan is versterkt door de economische groei en het bijbehorende fenomeen van 'aanbodplanologie', waarin, zoals hiervoor betoogd, werkelijk ieder programmatisch aanbod 'wegzetbaar' bleek. Dat laatste heeft ingrijpende cultuurpolitieke keuzen over sloop, behoud of herontwikkeling naar de achtergrond verdrongen. In tijden van hoogconjunctuur gaat het immers om het verdelen van groei, waarbij voldoende financiële ruimte kan worden gecreëerd om 'harde' beslissingen ten aanzien van bijvoorbeeld de sloop van waardevol erfgoed te verzachten. In een situatie van groei en expansie is eveneens meer tijd om alternatieven voor herbestemming te overwegen. En mocht er dan toch onverhoeds cultureel erfgoed sneuvelen, dan kan met behulp van de nodige culturele manifestaties aan 'stervensbegeleiding' worden gedaan.

Ging het in de afgelopen decennia bij erfgoedontwikkeling vooral over artistieke en esthetische kwesties, de huidige context van crisis en krimp brengt de sociaal-culturele dimensie van erfgoed meer op de voorgrond. Discussies over de waarde van erfgoed zullen in toenemende mate fungeren als 'katalysator van ongewapende conflicten tussen veel verschillende opvattingen', om de voormalig staatssecretaris van cultuur Rick van der Ploeg te citeren. De scherpere keuzen die gemaakt zullen moeten worden ten aanzien van de gebouwen en landschappen die we overeind willen houden in tijden van slinkende overheidsbudgetten, waardedaling en decentralisatie, zullen deze 'ongewapende conflicten' doen toenemen. Ook omdat de *civil society* – burgers, ondernemers, belangenorganisaties en coalities van deze groepe-

ringen – een steviger rol zal opeisen in de besluitvorming over het publieke domein. Dat lijkt me een positieve ontwikkeling. Het versterken van de *civil society* in de omgang met erfgoed, kan immers een belangrijk alternatief vormen voor het eenzijdig beklemtonen van de toeristische en economische aantrekkingskracht van de gebouwde en landschappelijke ruimte (Schuurman, 2003). Nu al valt waar te nemen dat bewoners steeds vaker tot krachtige initiatieven komen om hun directe woonomgeving vitaal te houden. Bewoners organiseren zichzelf in de strijd voor behoud van hun leefomgeving, met name in krimpgebieden waar voorzieningsstructuren wegvallen en traditionele bestaanswijzen en identiteiten onder druk komen te staan.

Figuur 5 Plataanplein in Heerlen: betekenis van erfgoed voor de leefbaarheid en de vitaliteit van krimpregio's (bron: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)

Besluitvorming over erfgoed in de context van burgerinitiatieven wordt steeds meer een vraagstuk van het omgaan met emoties en minder van planmatige, rationele afwegingen (Duineveld et al., 2010). Naarmate de bevolkingskrimp en de structurele veranderingen in de ruimtelijke ordening doorzetten, zal de ruimtelijke kwaliteit in grote delen van ons land in belangrijke mate afhankelijk worden van bottom-up initiatieven, al dan niet in collectief verband. Waar traditionele partijen in gebiedsontwikkeling, zoals gemeenten, woningbouwcorporaties en projectontwikkelaars, terugtreden als opdrachtgever, ontstaat vitaliteit vanuit de behoeften en belangen in het gebied zelf. De werkelijke vraag en de inherente kwaliteiten van het gebied

vormen de uitgangspunten, de wensen en eisen van betrokken burgers en ondernemers staan centraal. Meer dan voorheen zullen de verantwoordelijkheden voor leefbaarheid en de bijdrage van het erfgoed daarin gestalte krijgen in nieuwe publiek-private samenwerkingsverbanden en zelforganiserende collectieven waarvan het succes niet altijd op voorhand zal kunnen worden bepaald.

Zowel voor de planologische praktijk als de wetenschap levert ook dit vraagstuk nieuwe uitdagingen op. Ruimtelijke planners en erfgoedprofessionals zullen op zoek moeten gaan naar alternatieve methoden om de betrokkenheid en het ondernemerschap van burgers een plek te geven in erfgoedontwikkeling. Om de waarden-gedreven oriëntatie van burgers in de omgang met erfgoed ook echt op waarde te kunnen schatten, zal men niet alleen een zekere gevoeligheid voor meervoudigheid in betekenisverlening, toe-eigening en emotiegestuurde omgangsvormen aan de dag moeten leggen, maar ook een vorm van activisme moeten ontwikkelen. De erfgoedsector zal, zoals ik onlangs met Raoul Beunen in een essay voor de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur heb betoogd, de bereidheid moeten tonen om daar te zijn 'where the action is', zich actief moeten engageren met maatschappelijke initiatieven voor erfgoedbehoud (Janssen & Beunen, 2012). De wetenschap kan daarbij helpen door, aansluitend bij het internationale debat over erfgoed, de verscheidenheid aan waardeoordelen die leven binnen verschillende subculturen te bestuderen (Kaufman, 2009). Om vervolgens ruimtelijk planners en erfgoedprofessionals te voorzien van instrumenten en methoden om met die verscheidenheid om te kunnen gaan (Van Assche & Duinveld, 2011).

Tot slot

Het mag duidelijk zijn: in vergelijking met het Belvedere-tijdperk (1999-2009) zullen erfgoedkwesties op nieuwe manieren moeten worden aangepakt, waarbij de eerder beschreven paradigmawisseling van logisch positivisme (wat leidt tot geobjectiverde waardering, selectie en rationele omgang met erfgoed) naar sociaal constructivisme (waarin ruimte is voor emotie en betrokkenheid, andere culturele perspectieven, vormen van toe-eigening en waardering) naar verwachting, alleen maar aan belang zal winnen. Ik zie de huidige crisis in dit verband vooral als gezonde correctie op het ietwat eendimensionale, marktgedreven vertoog over erfgoedontwikkeling van de afgelopen periode, waarbij de erfgoedelijke waarde van gebouwen en landschappen soms al te gemakkelijk in louter economische en commerciële termen is vertaald. Nu de tijden van programmatische overdaad voorbij zijn, krijgt de door Belvedere voorzichtig in gang gezette vermaatschappelijking van het cultureel erfgoed pas echt momentum. De cruciale vraag is dan ook niet óf we de door Belvedere bepleitte strategie moeten continueren, maar hóe we een nieuwe ronde erfgoedontwikkeling vorm gaan geven.

Wat mij betreft staat de komende periode vóór alles in het teken van investeren in proces en samenwerking, in het aansluiten bij gebruik en beleving van burgers, ondernemers en belangenorganisaties. Niet langer eerst door kapitaalkrachtige partijen investeren in historische gebouwen en landschappen, om er vervolgens een programma en gebruikers bij te bedenken, maar uitgaan van betrokken burgers en ondernemers, en samen mét hen de plannen maken en manieren verzinnen om de benodigde investeringen in erfgoed te doen. Dat vooronderstelt dat burgers, ondernemers en belangenorganisaties, niet slechts diegenen zijn die mogen inspreken, of meedenken en tekenen met de erfgoedprofessional en ruimtelijk planner, maar als volwaardige, investerende partners in het proces van herontwikkeling worden gezien. Het betekent ook dat meer ruimte moet worden gecreëerd voor improvisatie, tijdelijkheid, flexibiliteit, nieuwe coalities en lange termijn waardeontwikkeling in plaats van snel rendement. Dat vraagt van de erfgoedsector de bereidheid om meer creatieve speelruimte in de omgang met het gebouwde erfgoed toe te laten. Ongetwijfeld zal dit gevolgen hebben voor de wijze waarop het erfgoed er in de toekomst uit gaat zien. Zoals Maarten Hajer onlangs in een interview opmerkte: ‘Laat het maar een beetje minder mooi worden, dat is helemaal niet erg’ (Bovens, 2012). Ik zou eraan willen toevoegen: minder mooi, maar ook veel spannender!

In de praktijk zien we al dat verschillende, bij erfgoedontwikkeling betrokken partijen zich beraden op de toekomst, op de nieuwe realiteit. Mede gestimuleerd door nieuwe programma's en platforms, zoals bijvoorbeeld het Nationaal Programma Herbestemming, zoekt men elkaar op om na te denken over nieuwe verdienmodellen, nieuwe werkwijzen en samenwerkingsverbanden. Het besef dringt door dat niet alles meer gaat, dat het zaak is realistischer te worden, dat kwalitatieve keuzes zullen moeten worden gemaakt voor een toekomstbestendige ontwikkeling van het cultureel erfgoed. Dat besef mag dan vooralsnog niet resulteren in ingrijpende aanpassingen van het huidige stelsel van ruimtelijke ordening en erfgoedzorg met zijn kluwen aan sectorale regelgeving, planvormen en instrumenten; belangrijker lijkt me dat de zoektocht is gestart. Vanuit mijn bijzondere leerstoel zal ik de komende periode, langs de hiervoor geschetste lijnen van 'duurzame waardeontwikkeling' en 'burgerbetrokkenheid', een inhoudelijke bijdrage proberen te leveren aan het zo noodzakelijke debat over een toekomstbestendige erfgoedontwikkeling. Zie mijn rede vandaag als een eerste, bescheiden poging.

Dankwoord

Geachte Rector, Dames en Heren, aan het eind gekomen van mijn beschouwing over de wisselwerking tussen ruimtelijke ordening en erfgoedzorg, wil ik tot slot graag nog enige persoonlijke woorden tot u richten. Allereerst wil ik graag mijn dank uitspreken aan een aantal mensen die deze bijzondere leerstoel mogelijk hebben

gemaakt. Als eerste wil ik het college van bestuur en het bestuur van de Environmental Sciences Group (ESG) bedanken voor de mogelijkheid deze leerstoel te mogen vervullen. In het bijzonder wil ik de rector, Martin Kropff en de directeur van ESG, Kees Slingerland, bedanken voor het vertrouwen dat zij, op meerdere momenten in mijn nog korte loopbaan aan Wageningen University, hebben uitgesproken. Ik zal er alles aan doen om het in mij gestelde vertrouwen ook de komende periode waar te maken.

Bij mijn komst naar Wageningen hoefde ik gelukkig niet bij nul te beginnen. Ik kon voortbouwen op een basis van bestaand erfgoedonderzoek en –onderwijs. Deze erfenis is in belangrijke mate het resultaat van de inspanningen van mijn voorganger André van der Zande en zijn Belvedere-collega van het eerste uur, Roel During. Hoewel mijn vakmatige achtergrond een andere is, hoop ik dat zij beiden iets van hun inhoudelijke missie hebben teruggehoord in mijn betoog. Ik verkeer daarnaast in de gelukkige omstandigheid binnen de universitaire omgeving van Wageningen een aantal collega's te treffen, die mijn belangstelling voor erfgoedkwesties delen. In dit verband mogen Adri van den Brink, Arnold van der Valk en Anton Schuurman niet onvermeld blijven.

Mijn werk was lang niet zo aantrekkelijk geweest, als ik niet onderdeel uitmaakte van het Netwerk Erfgoed en Ruimte. Deze opvolger van het interuniversitaire onderwijs- en onderzoeksnetwerk Belvedere, brengt een aantal verwante geesten op het terrein van erfgoed en onderwijs samen. De samenwerking in dit netwerk met collega's Hans Renes, Eric Luiten en, sinds kort, Jan Rouwendal, is buitengewoon prettig. In dit transdisciplinaire gremium wordt het bedrijven van wetenschap opgevat als co-productie, waarbij op elkaars inzichten en ervaringen wordt voortgebouwd. In dat licht bezien, is het niet vreemd dat ik vandaag ongetwijfeld een aantal van onze gezamenlijke opvattingen en stellingnamen heb verwoord. Dat het netwerk zo probleemloos functioneert op het grensvlak van wetenschap, overheid en maatschappij, is in belangrijke mate te danken aan de voorbereidende en ondersteunende werkzaamheden van Olga Faber, Cees-Jan Pen en Eva Stegmeijer. Die laatste verdient aparte vermelding, omdat ze in korte tijd is uitgegroeid tot de inhoudelijke motor van het collectief, actief als ze is op vele nationale en internationale erfgoedpodia.

Een prettige bijkomstigheid van het bestaan als part-time hoogleraar is dat de wetenschap moet worden gecombineerd met andere professionele bezigheden. Ik verkeer in de gelukkige omstandigheid dat ik voor een deel van mijn tijd werkzaam ben als strategisch adviseur voor de provincie Noord-Brabant. Juist in mijn vakgebied, dat van de planologie, is deze combinatie buitengewoon nuttig. De planologie is door zijn dubbele aard van wetenschap en praktijk immers gebaat bij voortdurend grensverkeer. De mogelijkheden die mij door de provincie worden

geboden op het grensvlak van wetenschap en beleid te opereren, zijn haast ongelimiteerd. Ze hangen samen met een eigentijdse opvatting over regionaal besturen in de hedendaagse netwerkmaatschappij, die als geen ander wordt verwoord door Wim van de Donk, commissaris van de koningin in Noord-Brabant.

Voor mijn vorming als wetenschapper zijn mijn promotores Theo Beckers en Helga Fassbinder en, niet te vergeten, Piet Beekman, cruciaal geweest. Maar ook meer recente contacten met collega's als Jan Kolen, Koos Bosma, Jos Bazelmans, Hans Mommaas en Pieter van Wesemael dragen bij aan mijn verdere ontwikkeling. Zij hebben mij, elk op hun eigen wijze, laten zien dat je je als wetenschapper voortdurend bewust moet zijn van je maatschappelijke rol. Dat impliceert overigens allerm minst een vanzelfsprekende oriëntatie op kennisvalorisatie, zoals deze tot uitdrukking komt in bijvoorbeeld het recente topsectorenbeleid. Er lijkt in dat verband sprake van een doorgeslagen opvatting van de maatschappelijke rol van wetenschap. Het heeft er alle schijn van dat het woord 'waarde' dat achter het valorisatiebegrip schuilgaat op primair economische wijze wordt opgevat.

De balans tussen werk, vrije tijd en privéleven is van groot belang. In de afgelopen periode heb ik gemerkt dat die balans door de combinatie van werkzaamheden en activiteiten niet vanzelfsprekend is gegarandeerd. Het helpt dan als er mensen in je omgeving zijn die weten wat er speelt, zowel inhoudelijk als persoonlijk, en in de gaten houden of je de grenzen van je eigen kunnen niet overschrijdt. Eén van degenen die dat bij voortduring doet is John Dagevos, die in dit verband een speciaal woord van dank verdient. Datzelfde geldt voor mijn familie, mijn lieve moeder, broers, schoonzussen en – sinds kort – neef Lok, die mij doen beseffen dat de onderlinge betrokkenheid op elkaar van onschatbare waarde is in het leven.

Tot slot wil ik mijn overleden vader in dit dankwoord betrekken. Hij had al vroeg door dat ik geen bouwende, maar een pratende en schrijvende architect moest worden. Hij heeft gelijk gekregen. Aan hem draag ik deze rede op.

Het laatste woord is – vanzelfsprekend – voor mijn allergrootste liefde, Cathelijne. Zonder haar zou ik hier vandaag niet staan.

Ik heb gezegd

Referenties

Bauman, Z., 2000. *Liquid Modernity*. Oxford: Polity Press.

Bosma, K., 2008. Het post-Belvederetijdperk: cultuurhistorisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpopgave. Den Haag: Atelier Rijksbouwmeester.

Bovens, M., 2012. Herbestemming in de toekomst. Interviews, trends en ontwikkelingen. Amersfoort: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed.

Castells, M., 1997. *The power of Identity. The Information Age: Economy, Society and Culture II*. London: Wiley-Blackwell.

Duineveld, M., Van Dam, R., During, R. & A. van der Zande, 2010. *Burgers en landschap deel 4. The importance of being NIMBY*. Wageningen: Wageningen UR.

Dommelen, S., Saris, J. & T. Metz, 2008. *Nieuwe ideeën voor oude gebouwen: creatieve economie en stedelijke herontwikkeling*. Rotterdam: Nai Uitgevers.

Feddes, F. et al., 1999. Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. SdU: Den Haag.

Janssen, J., 2009. Protected landscapes in the Netherlands: changing ideas and approaches', *Planning Perspectives*, 4, pp. 435-455.

Janssen, J. & R. Beunen, 2012. De burger als erfgenaam. Over de vermaatschappelijking van cultureel erfgoed. In: *Essays toekomst van de stad*. Den Haag: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, pp. 26-30.

Janssen, J., Renes, H., Luiten E. & J. Rouwendal, 2012. Heritage and spatial development in the Netherlands: changing policies and perspectives. *International Journal of Heritage Studies* (accepted, forthcoming).

Kaufman, N., 2009. *Place, Race, and Story. Essays on the Past and Future of Historic Preservation*. London: Routledge.

Kolen, J., 2008. Een functionele geschiedenis. In: *Op historische gronden. Erfgoed in een context van ruimtelijk ontwerp, planning en democratie*. Projectbureau Belvedere: Utrecht, pp. 83-102.

Kolen, J., Bosma, K. & H. Renes, 2010. De landschapsbiografie: instrument voor onderzoek, planning en ontwerp. In: *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen: VanTilt, pp. 212-237.

Kloosterman, R. & M. van der Werff, 2009. Culture: a local anchor in a world of flows? Spatial planning and the role of cultural spatial planning in the Netherlands. In: *The role of culture in the economic development of old industrial regions*. Wenen: LIT, pp. 45-66.

Laermans, R., 2004. Paradoxen van patrimonialisering. *Open*, 7, pp. 6-15.

Ministerie van OC&W, 2009. *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg*. Den Haag: OC&W.

Ministerie van OC&W, 2012. *Kiezen voor karakter. Visie erfgoed en ruimte*. Den Haag: OC&W.

Mommaas, J.T., 2004. Cultural Clusters and the Post-Industrial City. Towards a Remapping of Urban Cultural Governance, *Urban Studies*, 3, pp. 507-532.

Mommaas, J.T. & J. Janssen, 2008. Towards a synergy between content and process in Dutch spatial planning: The Heuvelland case. *Journal of Housing and the Built Environment*, 23 (1), pp. 21-35.

Roberts, P., 2000. The evolution, definition and purpose of urban regeneration. In: *Urban regeneration*. London: Sage, pp. 9-36.

Schoorl, F., 2005. On Authenticity and Artificiality in Heritage Policies in the Netherlands. *Museum International*, 3, pp. 79-85.

Schuurman, A., 2003. Vertel, muze, vertel. *Geschiedenis, ruimte en cultureel erfgoed*. In: *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte*. Groningen/Wageningen: NAHI, pp. 9-48.

Scott, J., 1998. *Seeing like a State: How certain schemes to improve the human condition have failed*. New Haven: Yale University Press.

Terdiman, R., 1993. *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. New York: Ithaca.

Van Assche, K. & Duineveld, M., 2011. The good, the bad and the self-referential: heritage planning and the productivity of difference. *International Journal of Heritage Studies*, iFirst article, pp. 1-15.

Van Luin, A., Van Rooy, P. & E. Dil, 2009. *NederlandBovenWater. Praktijkboek Gebiedsontwikkeling*. Den Haag: Habiforum/NIROV.

Van der Woud, A., 1996. De ethiek van de onthouding. De beoefening van het niets-doen bij restauraties. *Archis*, 6, pp. 32-36.

Van der Zande, A.N., 2009. *Is erfgoed ingeburgerd?* Wageningen: Wageningen UR.

Wagenaar, C., 2012. Nieuw bestaat niet. In: *Wonen in een nieuw verleden*. Rotterdam: NAI Publishers, pp. 34-45.

Prof. dr. ir. Joks Janssen

'De afgelopen decennia is de professionele zorg voor erfgoed met een trefzekere beweging terechtgekomen in de dynamische baan van de ruimtelijke ordening. Sterk gestimuleerd door het innovatieprogramma Belvedere, is het behoud van erfgoed stevig gekoppeld aan ruimtelijke opgaven en ontwikkelingen. Maar juist op het moment dat de erfgoedzorg is geïntegreerd in de ruimtelijke ordening, verandert het speelveld door crisis, krimp en een terugtrekkende overheid. Als antwoord op deze nieuwe realiteit wordt gepleit voor een verdergaande vermaatschappelijking van het erfgoed.'